

GAMTA IR ŽMOGUS PIETŲ AUKŠTAIČIŲ PASAULĖVAIZDYJE

Asta Leskauskaitė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

<https://orcid.org/0000-0002-0284-4237>

<https://doi.org/10.12797/9788381388030.15>

ANOTACIJA. Pietų aukštaičių šnektų tekstuose atsispindi įvairūs gamtos ir žmogaus ryšių bei sąveikos aspektai: mitinis, pragmatinis, estetinis, moralinis ir kt. Tačiau sąvoka *gamta* čia nėra eksplikuojama. Gyvasis ir negyvasis pasaulis konceptualizuojamas per konkrečių reiškinių sąvokas ir jų raišką. Nors gamtoje nėra nieko nereikšmingo, tačiau kai kurie vaizdiniai pietų aukštaičio pasaulėvaizdyje įsitvirtino giliau. Jų pavadinimuose, palyginimuose ir kitose kalbinės raiškos priemonėse užkoduotos semantinės reikšmės vis dar sieja šiuolaikinį pasaulėvaizdį su mitiniu, archajiškuoju. Bet socialiniai ir kultūriniai pokyčiai, mokslas ir technologijos laipsniškai keičia ne tik pietų aukštaičio gyvenimo būdą, tikėjimą, tradicijas ar papročius, bet ir pasaulėžiūrą apskritai, santykį su gamta, vertybes, net kalbą.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *etnolingvistika, gamta, žmogus, tarmės žodynas, tarminis tekstas.*

Įvadas

Pasak vokiečių filosofo Jürgeno Mittestraßo (2015, 1–2), sąvoka *gamta* yra sudėtinga mažiausiai dėl trijų priežasčių. Pirma, gamta, kaip fizinė visata, nuolat evoliucionuoja. Antra, bent jau istorijos požiūriu ji skirtingose kultūrose (ir skirtingais laikotarpiais) turėjo ir tebeturi skirtingas reikšmes. Trečia, iš pradžių gamta buvo laikoma tik žmogaus nesukurta pasaulio dalis, tačiau šiuo metu ji jau yra tapusi mokslo ir technologijų sukurto dirbtinio pasaulio dalimi¹. Kadangi skirtingas sąvokas kūrė ne tik skirtingos kultūros, bet ir mokslas, šiandien apibrėžti, kas yra gamta, sudėtinga net ir visuotinių gamtos įstatymų ar tikimybių dėsnų požiūriu². Su besikeičiančiomis gamtos sąvokomis glaudžiai yra susijusios ir sąvokos

1 Apie gamtos sampratą pasaulio kultūrose ir įvairiais laikotarpiais, jos kaitą bei priežastis plačiau žr. Mittestraß 1988; Michaels 2003; Mittestraß 2003; Sieferle 2003.

2 “The old duality between nature and culture as well as the duality between universalism or determinism and probabilism has been superseded by a plurality of new dualities, among which is again also the duality between a creative or evolving nature and a created nature (now in a scientific framework)” (Mittestraß 2014, 1).

pasaulėvaizdžiai (angl. *world views*), *pasaulio paveikslai* (angl. *world pictures*). J. Mittestraßas taip pat pastebi, kad žmogaus suvokimas, kas yra gamta, nuolat silpsta ir nuo jo vis labiau tolstama³. Šio filosofo nuomone, fizikos mokslas gamtos sampratą veikiausiai jau prarado ir ją sugrąžinti galėtų nebent biologija.

Gamtos ir žmogaus ryšių bei sąveikos nuolat ieško ne tik viso pasaulio filosofai, bet ir kitų mokslo sričių atstovai. Pavyzdžiui, XX a. 9-ajame dešimtmetyje Edvardas O. Wilsonas savo knygoje *Biophilia* (1984) iškelė ir išpopuliarino biofilinę hipotezę (angl. *biophilia hypothesis*). Šis amerikiečių biologas ir jo sekėjai teigė, kad žmogus iš prigimties linkęs ieškoti sąsajų su gamta ir kitomis gyvybės formomis. Gamtos ir žmogaus tarpusavio ryšys esąs pagrįstas genetiškai, tačiau stipriai susilpnėjo dėl urbanizacijos ir technologijų progreso. Panašių daugybę amžių trunkančių paieškų pavyzdžių būtų galima pateikti daugybę.

Nuo seniausių laikų gamta užima labai svarbią vietą ir lietuvių pasaulėjautoje bei kultūroje. Tvarius žmogaus ir gamtos saitus atskleidžia senosios religijos, mitologijos, etnologijos, tautosakos bei kitokie tyrimai. Įvairiais aspektais gamta apmąstoma ir vaizduojama Kristijono Donelaičio, Antano Baranausko, Vinco Krėvės-Mickevičiaus, Juozo Tumo-Vaižganto, Romualdo Granausko, daugelio kitų rašytojų ir poetų kūryboje, konceptualizuojama tautodailėje, šiuolaikiniame mene bei kitur.

O kaipgi sąvoka *gamta* apibrėžiama lietuvių kalbotyros darbuose? Lietuvos Respublikos terminų banke ir didžiuosiuose lietuvių kalbos žodynuose pateikiama viena, dvi arba kelios šio žodžio leksinės reikšmės:

gamtà – ‘visas įvairiausių pavidalu egzistuojantis materialusis pasaulis’ (TBe).

gamtà – ‘gyvasis ir negyvasis pasaulis’ (DLKŽe).

gamtà – 1. ‘tai, kas yra pasaulyje (augalai, gyvūnai, žemė, akmenys, oras) be to, kas padaryta žmogaus’. 2. ‘natūralios žmogaus gyvenamosios aplinkos sąlygos’ (BŽe).

gamtà – 1. ‘visa, kas egzistuoja organiniame ir neorganiniame pasaulyje’. 2. ‘giminė; prigimimas; kilmė’. 3. ‘dorybė’ (LKŽe)⁴.

Lietuvių tarmėse *gamta*⁵ gali būti vartojama ir siauresnėmis reikšmėmis. Pavyzdžiui, *Vidiškių šnektos žodyne* pateikiama šio žodžio leksinė reikšmė ‘atmosferos sąlygos, orai’ (VŠŽ 175).

Be abejo, lietuvių kalboje vartota ir keletas sinonimų, pvz.: *prigimtìs sf.* (3^b) J. Bil, LzP, Pt (LKŽe); *prigimìmas sm.* (2) BM420 (LKŽe); *gimìmas sm.* (2) A. Strazd.

3 “<...> nobody today, in a scientific world as well as in the life world, wants to go back to an Aristotelian or an hermetic world – is a growing loss of perceptibility and an increasing distance to what is understood by nature” (Mittestraß 2014, 8).

4 Mikalojus Daukša šį žodį reikšme ‘dorybė’ vartojo savo *Postilėje*, plg.: *Kętwirta gamta bū stębúklingas nobažnumas prieß W. Diewa* DP 77,4; *Beì dide ir reta gamtà yrá nufižéminimas pagerbimé ir apsté* DP 601,53; *Girtina yrá gamta mergifte / bet’ nufižéminimas reikalingefnis* DP 598,31.

5 Apie šio žodžio etimologiją žr. Smoczyński 2007, 389.

(LKŽe); *natūrà* sf. (2) (le. *natura*) RD205 (LKŽe) (plg. angl. *nature*, pranc. *la nature*, it. *la natura*); *dabà* sf. (2) (la. *daba*) (LKEŽDB). Tačiau vartosenoje galiausiai įsitvirtino pavadinimas *gamta*.

Pietų aukštaičiai žodį *gamta* 'gyvasis ir negyvasis pasaulis' vartoja retai. Pavyzdžiui, PPAŠŽ (1, 267) pateikiami tik 4 iliustraciniai sakiniai su minėtu žodžiu, o DrskŽ jo nėra visai. Retai *gamta* pasitaiko ir tarminiuose tekstuose. Taigi ši sąvoka tarsi išskaidyta į konkretesnių reikšmių sąvokas: *akmuo*, *kalnas*, *žemė*, *miškas*, *ežeras*, *debesis*, *paukštis*, *žvėris*, *grybas* ir t. t.

Etnolingvistiniu požiūriu gamtos ir žmogaus sąsajas galima analizuoti įvairiais aspektais. Lingvistinėje literatūroje ši labai plati tema kol kas gvildenta fragmentiškai. Šio tyrimo tikslas – aptarti gamtos ir žmogaus santykį XX a. antrosios pusės ir XXI a. pradžios pietų aukštaičių diskurse. Suprantama, straipsnyje aprėpiami tik kai kurie aspektai, o juos, kaip ir kitus, vėliau būtų galima ir reikėtų panagrinėti išsamiau.

Empirinė medžiaga, kuria remiamasi straipsnyje, surinkta iš kelių tipų dialektologinių šaltinių: Gertrūdos Naktinienės, Aldonos Paulauskienės ir Vytauto Vitkausko *Druskininkų tarmės žodyno* (1988), Astos Leskauskaitės ir Vilijos Ragaišienės *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* (t. 1 2016, t. 2 2018), *Kučiūnų krašto šnektos tekstų* (2006), *Marcinkonių šnektos tekstų* (2009), *Seirijų šnektos tekstų* (2016), *Leipalingio apylinkių tekstų* (2018), *Švendubrės apylinkių tekstų* (2020), *Lenkijos lietuvių šnektų tekstų* (2021) bei Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų pietų aukštaičių garso įrašų. Šie kultūros tekstai⁶ vertinti taikant analitinį ir aprašomąjį metodus.

Kai kurie gamtos ir žmogaus ryšių aspektai

Kaip jau minėta, gamtos ir žmogaus tarpusavio ryšius galima aptarti pačiais įvairiausiais aspektais. Šiame straipsnyje, remiantis pietų aukštaičių šnektų tekstais, panagrinėti tik keli iš jų.

PRAGMATINIS, PSICHOLOGINIS IR MITINIS ASPEKTAI. Gamtos vietą ir reikšmę pietų aukštaičių pasaulėvaizdyje turbūt geriausiai atskleidžia pragmatinis, psichologinis ir mitinis tyrimo aspektai.

Gamta maitina, rengia, gydo ir padeda pasislėpti nuo pavojų, priešų ar apsaugoti turtą, tačiau pietų aukštaičiui vis tiek atrodo grėsminga, ne visiškai pažini. Joje tebeslypi daug pavojų, nutinka racionaliai nepaaiškinamų įvykių, keliančių baimę. Šis jausmas, kaip ir savisaugos instinktas, yra būdingas žmogui nuo pat jo

6 Dėl žodyno kaip kultūros teksto sampratos žr. Ragaišienė 2021, 201–215.

egzistencijos, mėginimų išsigelbėti nuo gamtos stichijų, faunos, kitų nelaimių ir išlikti kaip gyvybės rūšiai Žemėje pradžios.

Pietų aukštaitį itin gąsdina *perkūnas*⁷ ir *pavañdenė* ‘potvynis’⁸, su kuriais susidūręs jis pasijunta esąs bejėgis. Šie negyvosios gamtos reiškiniai yra nepaprastai galingi, gaivalingi, dažnai padaro didelės žalos ir pačiam žmogui, ir jo sunkiai užgyventam turtui ar gali visiškai pražudyti: *Jėigu kap ir klúonų tų, sākė, mātė, žūrėj tas kaimýnas per lánų, tuomrōz žūrėj in tų klúonų. Kap júosė⁹ da, tai vísas stógas ugnì. Nu tai kų tų tį užgesýsi. Šiperu deñgta buvo. Vísas stógas tēp kap kokiù benzínù užpiltái ir užkurtái, sáko. Cìk liepsnà pasipýlė, kap júosė, ir sudrabėj langai ir dūrýs* ‘Jeigu kaip ir kluoną tą, sakė, matė, žiūrėjo tas kaimynas per langą, tuokart žiūrėjo į tą kluoną. Kaip juosė dar, tai visas stogas ugnimi. Na tai ką tu ten užgesysi. Šiferiu dengta buvo. Visas stogas taip kaip koku benzinu užpiltum ir užkurtum, sako. Tik liepsna pasipylė, kai juosė, ir sudrebėjo langai ir durys’ Vng (TAF)¹⁰; *Po paciôm lubôm vísas vanduoĵ cianái buvo tókia baisýbė. Mēs sėdėjom an krañto, ciktais buvo. Tēp vísa buvo apsámta. Pavañdinė. Atėjo iš, iš Némno ir apsémė visur skrúst vísą. Tik šitus o miškas ir kvājos buvo, krañtas šitus likis. O tēp vísas skrúst cia niėkur, vísas vanduoĵ buvo. <...> I kad būt ne aukščiau, tai būt pakėlbį námų. Išardė cia vís-kų ir mūs visùs galùs, <...> sviřny nùnešė šónan ir vísa išardė, vísą šitų va priemėlbį* ‘Po pačiomis lubomis visas vanduo čionai buvo tokia baisybė. Mes sėdėjome ant kranto, tiktai buvo. Taip viskas apsemta. Pavandenė. Atėjo iš Nemuno ir apsėmė visur visiškai visą. Tik šitas štai miškas ir pušys buvo, krantas šitas likęs. O taip visas visiškai čia niekur, visas vanduo buvo. <...> Ir kad būtų ne aukščiau, tai būtų pakėlęs namą. Išardė čia viską ir mūsų visus galus, <...> svirną nunešė į šoną ir visa išardė, visą šitą va priemenėlę’ Švnd (TAF).

Ne mažiau baugina tamsios (ypač naktį), gilios, nepažįstamos, pražūtingos ar klaidžios, mistinės vietos: *raĩstas* (|| *balà* || *bōgnas*), *miškas* (|| *mėdžias* || *girià*), *ėžeras* ir pan. Kai kuriose iš jų gyvena mitinės būtybės *laūmė*, *vėlnias* (|| *vėlinas* || *nelabàsis*). Pietų aukštaičiui apie netikėtus susidūrimus su jomis dažniausiai pasakojo ar-

7 Pietų aukštaičių šnektose dar vartojami sinonimai *griaūsmas*, *griaustinis*, *dundūlis*, *perūnas*. Apie Perkūno vaidinį mitologijoje, tautosakoje ir kalboje žr. Laurinkienė 1996, 47–54; Razauskas 2018, 18–34.

8 Fonetiniai, akcentiniai ir morfologiniai variantai – *pavañdenė* || *paváñdenė* || *pavandenė* Krsn, Lp, Mrc, Nė, Pls, Rdm, Rud, Sn (LKŽe), DrskŽ 253, *pavañdenė* Švd, Vs (TAF), *paváñdenė* || *pavandėnė* Dbč, Rud (PPAŠŽ 1, 182), *pavañdinė* || *paváñdinė* || *pavandinė* DrskŽ 253, *pavandenys* Lp, Vrn, Žrm (LKŽe), *paváñdenis* Al, Vrn (LKŽe), *paváñdinis* DrskŽ 253.

9 *Stipriai trenkė*.

10 Straipsnyje iš žodynų ir tarminių tekstų rinkinių paimti tarminiai pavyzdžiai paprastumo dėlei pateikiami parašyti rašytinei kalbai įprastais rašmenimis, atspindint tik ryškiąsias pietų aukštaičių fonetines ypatybes (dzūkavimą, priebalsių depalatalizaciją ir su ja susijusį priešakinių balsių užpakalėjimą, balsių *q* ir *ę* siaurėjimą bei pan.), taip pat visas morfologines ir sintaksines ypatybes. Papildomais rašmenimis *ė*, *bi*, *bj* žymimi po depalatalizuotų priebalsių tariami balsiai *ė*, *i*, *j*, o ženklų ‘ – minkštasis priebalsis žodžio gale ir prieš kietąjį priebalsį. Taip pat pateikiami ir pavyzdžiai iš garso įrašų bei kitų šaltinių.

timieji, kaimynai arba ir pats juos yra sutikęs: *Girdėjo, kap iš Laumės bālos laumė kūlė audeklus* ‘Girdėjo, kaip iš Laumės balos laumė kūlė audeklus’ Mrc (PPAŠŽ 1, 564); *Pas mūs tokiā Laumės balā buvo, dravė, tį, sāko, laumė vaikūs supė* ‘Pas mus tokia Laumės bala buvo, drevė, ten, sako, laumė vaikus supo’ Mrc (PPAŠŽ 1, 564); *Tai kėlmas su šaknimì miškè. Miškù važāvis, ir jām užkliuvo, ir invertis, inrìgninis*¹¹ *tų kėlmų*¹² ‘Tai kelmas su šaknimis miške. Mišku važiavęs [žmogus], ir jam užkliuvo, ir įvertęs, įrigninęs tą kelmą [į vežimą]’ Vs (TAF). Tokios vietos taip pat padeda žmonėms niekieno nekliudomiems vykdyti ir paslėpti savo nusikaltimus: *Jiř Rauliškis tų užmušė bėrnų, šito, tį bėrnų nežanótų, ródos, miškañ nusvėdį* ‘Ir Rauliškis tą užmušė berną, ten berną nevedusį, rodos, į mišką nusivedęs’ (LAT 170).

Didesne ar mažesne nelaimė žmogui ar galvijams gali baigtis susidūrimai su gyvąja gamta – gyvūnais, ypač stambiais: briedžiu, vilku, šernu, lūšimi¹³, gyvate¹⁴, rupūže, šamu, šik(š)nosparniu¹⁵, vapsva ir pan. Tarkime, vilkas gali išgąsdinti, užpulti ir sudraskyti žmogų, išpjauti arba pasiutlige užkrėsti gyvulius. Kai kuriomis mitinėmis būtybėmis ir gyvūnais suaugusieji anksčiau gąsdindavo vaikus: *Raistuosa laumės, jei nuvešit miškañ, tai jus nustovėrs, o vandeniñ – tai šāmas* ‘Raistuose laumės, jei nueisite į mišką, tai jus nustvers, o vandenyje – tai šamas’ Mrd (PPAŠŽ 1, 663).

Pasakojimuose apie baimę keliančius reiškinius, įvykius, susidūrimus su pavojingais gyvūnais, mitinėmis ar kitomis nepageidaujamomis būtybėmis, vartojami įvairūs veiksmo intensyvumą ir ekspresyvumą žymintys veiksmažodžiai, palyginimai, garsažodžiai bei kitos raiškos priemonės. Pavyzdžiui, kalbant apie perkūniją, griaustinio garsas nusakomas tokiais veiksmažodžiais ir jų priešdėliniais vediniais, perteikiančiais jo stiprumą, intensyvumą: *daužýtis* Kč (TAF); *dudėnti* Mrs, Rdm (LKŽe); *dundėnti* Alv (LKŽe); *dunduliúoti* (DrskŽ 76); *dūndyti* Knv, Švn (TAF), *padūndyti* Knv (TAF), Rdm (LKŽe); *dúoti* Aš, Mrc, Mrg, Rud (PPAŠŽ 1, 232); *griáuсти* (DrskŽ 111), Dbč, Jsk, Kpn, Mrc, Mrg, Mst, Rud, Žr (PPAŠŽ 1, 313) || *griáuсти* DrskŽ 111, *atgriáuсти* Lš (LKŽe), *nugriáuсти* Žr (PPAŠŽ 1, 37), *užgriáuсти* Kč (TAF); *griáuđėti* Vs, Švn (TAF), *sugriáuđėti* Mrc (PPAŠŽ 2, 462); *gùryti* Pls (TAF), *išgùryti* Pls (TAF); *júosti* Vng (TAF); *mùšti* Kš (PPAŠŽ 1, 680); *šáuти* Dbn, Mrc, Knv (PPAŠŽ 2, 527); *šáudyti* Aš, Mrc (PPAŠŽ 2, 525); *trankýtis* (DrskŽ 258), Švn (TAF); *treñkti* Dbn, Mst, Rud (PPAŠŽ 1, 624), *intreñkti* Knv (PPAŠŽ 1, 355); *perkūnúoti* Rdš (LKŽe); *superkūnyti* Rod (LKŽe); *trankýtis* LTR(Auk)

11 *Sunkiai įkėlęs*.

12 Čia kalbama apie kelmą pasivertusį velnią.

13 Kai kuriose pietinėse pietų aukštaičių šnektose šiam miško žvėriui pavadinti vartojamas slavizmas *ričiā* (PPAŠŽ 2, 338).

14 Deminutyvai ir sinonimai – *gyvācė, gyvatāité, gyvatėlė, gyvatūkė, margūlė, margūtė, ōdzyna, zmejà* (DrskŽ 103; PPAŠŽ 1, 295–297, 614; PPAŠŽ 2, 793; ŠAT 131; TAF; LKŽe).

15 Pietų aukštaičiai šikšnosparnį dar vadina *vėlnio paukščiū* (PPAŠŽ 2, 179, 542), *skūrōsparniu*, *skūrotū* (DrskŽ 334; LKŽe).

(LKŽe); *trinkčioti* (DrskŽ 417) ir kt. Veiksmažodžių gausa rodo, kad pietų aukštaičiui šis gamtos reiškinys iš tiesų daro stiprų įspūdį.

Perkūnas gali užmušti ar sužaloti žmogų arba gyvulį, trenkti į medį, sudeginti medžius ir pastatus, sunaikinti laukiamą derlių, todėl nuo jo bandoma slėptis namie, apsisaugoti šv. Agotos duona, maldomis, deginant ar ant palangės statant šventintą *veřbą* arba žvakę, slepiant geležinius daiktus, gausiai apsodinant sodybą medžiais ir kitaip. Tačiau, pietų aukštaičio nuomone, nuo šio gamtos reiškinio visiškai nepelnytai nukenčia ir geras, o ne tik piktavališkas žmogus: *Tų perkūnas, vaikėl', mūša, katrīs vortas žmogūs, o jei katrīs negādnas – to perkūnas nepristōja* 'Tą perkūnas, vaikel, muša, kuris vertas žmogus, o jei kuris negeras – to perkūnas nepristoja' Kš (PPAŠŽ 2, 203).

Nuo perkūno išsigelbėti dažniausiai nepavyksta, nes jis yra Dievo siunčiama bausmė: *Niēko nepadaris, kap Dziēvas graūsmų paláidzia* 'Nieko nepadarys, kai Dievas griausmą paleidžia' Jsk (PPAŠŽ 2, 313). Tačiau taip pat pastebima, kad viskas priklauso nuo Dievo valios: *jei Diēvo neskírta, tai ir perkūnas netreñks* Mrc (PPAŠŽ 1, 203). Perkūno nešama mirtis žmogų gali pasiekti ne tik tiesiogiai, bet ir per tarpininką – žaibo trenktą medį, simbolizuojantį mirusįjį: *Jei į namūs parsiveži, suprañtat, treñkta į mēdj, tą mēdj, tai tū pařveži namúose neláimeę, miršta žmogūs. Tai mūsų kaimynas va šitas sākė, čia gyvėno, kur dabar tūščia. Jō dukrà mirė, kai gimė, kaimynas mūsų pasikórė, ba ėmė šitą treñktą mēdj. <...> Jókui būdu negálima, prišauki neláimeę. <...> Nū, kaip nebāščikas būna. Kap sāko: pas mūs nebāščikas namúose* 'Jei į namus parsiveži, suprantate, trenkta į medį, tą medį, tai tu parveži į namus nelaimę, miršta žmogus. Tai mūsų kaimynas va šitas sakė, čia gyveno, kur dabar tuščia. Jo dukra mirė, kai gimė, kaimynas mūsų pasikorė, nes ėmė šitą trenktą medį. <...> Jokiu būdu negalima, prišauki nelaimę. <...> Na, kaip numirėlis būna. Kaip sako: pas mus numirėlis namuose' Vs (TAF).

Kam nors blogo linkėdamas ir pats žmogus gali prišaukti perkūną: *ka tavì perkūnas iš áukšto dangauš trañkt* 'kad tave perkūnas iš aukšto dangaus trenktų' (DrskŽ 258); *kad jį šaut pírmas perkūnas, kās kalba* 'kad jį šautų pirmas perkūnas, kas kalba [nuo rožės]' Krv (PPAŠŽ 2, 203).

Apsukresnis, gudresnis žmogus bando išsisukti nuo gresiančios bausmės siūlydamas perkūnui maisto – virtų pupų. Tokį įvykį papasakojo beveik prieš dešimtmetį dialektologinėje ekspedicijoje kalbintas veisiejiškis: *Kókias dziēdas*¹⁶, *taĩ jau užāj graūsmas, ir gūli an liūkto*¹⁷. *Tĩ visì drāba, vīskų, ka netrañkt trobesiñ ar kuř, o iš vārtoš, sāko: niēko, sāko, aš perkūnėliu pūpų išvirsiu, sāko, papenėsiu i vīskų. Tai cik sužaibáu, sākė, kap dėjo, tai ir liūktas subyrėjo. Tas dziēdas liko gývas, bet vīsa tēp va kàp bìskų*¹⁸ *apdėgino* 'Koks diedas, tai jau užėjo griausmas, ir guli an liukto. Ten visi dreba,

16 *Senis.*

17 *Krosnies suolas.*

18 *Truputį.*

viską, kad netrenktų į trobesį ar kur, o jis vartosi, sako: nieko, aš perkūnėliui pupų išvirsiu, sako, papenėsiu, ir viskas. Tai tik sužaibavo, sakė, kaip dėjo, tai ir liuktas subyrėjo. Tas diedas liko gyvas, bet visa taip va kaip biskį apdegino' Vs (TAF).

Tad tarminiuose pasakojimuose apie gamtą teberandama aliuzijų į senąją lietuvių tikėjimą. Pavyzdžiui, mitologijoje Perkūno vaizdinys laikomas daugiasluoksne metafora: jis – ir vaisingumo dievybė, ir nenugalimas karys, ir apreiškimas (Razauskas 2018, 18–19). Pietų aukštaičio perkūnas dažniausiai apibūdinamas kaip gamtos reiškinys perkūnija – audra su griausmais ir žaibais. Tačiau jis yra ir antropomorfinė būtybė, besirūpinanti augalijos suvešėjimu, derliumi ir žemdirbio gerove, taip pat galinti nubausti tiek žmogų, tiek ir velnią: *Tai gráudza, tai sáko – šáudo vélnius* 'Tai griaudžia, tai sako – šaudo velnius' (DrskŽ 111).

Su perkūnu, perkūnija dažnai susijęs kitas atmosferos reiškinys – lietus, atgaivinantį žemę ir palaikantis gyvybę. Jį artėjant rodo besikeičiantis dangus: šis gali niauktis – *debesiuoti* Kč (TAF), *apsidebesiuoti* Sn (TAF), *dru̯stis* (DrskŽ 73), *dumbluoti*, *dumbliuotis* (DrskŽ 73), *kmūrytis* (DrskŽ 159), *ráugtis* Arm (LKŽe), *apsiráugti* Lp, Rdm (LKŽe), *užsiráugti* Lš (LKŽe), DrskŽ 298 ir pan. Lietaus intensyvumo laipsnis nusakomas veiksmažodžiais ir jų vediniais, daiktavardžiais, frazeologizmais arba palyginimais: silpnas, smulkus – *dulkénti* 'dulksnoti' Dbč (PPAŠŽ 1, 224); *dulkénti* 'pamažu dulkėti, smulkiai lynoti' Rdm (LKŽe), DrskŽ 75; *krapčióti* 'po truputį lyti, lašnoti' Lzd, Sn, Srij, Vlk (LKŽe), DrskŽ 165, *krapscióti* 't. p.' DrskŽ 165, *krapsnóti* 't. p.' Rdm (LKŽe), DrskŽ 165, *krapseti* 't. p.' DrskŽ 165; *krāpyti* 'lynoti, lašnoti' DrskŽ 165, Žr (PPAŠŽ 1, 519); *krāpterti* 'palašnoti' Lp (LKŽe), DrskŽ 165; *laščióti* 'po truputį lynoti, lašnoti' Rdm, Vlk (LKŽe); *lynóti* 'po truputį lyti, lašnoti' Vs, Rod (LKŽe), Žr (PPAŠŽ 1, 591); *pérdulkėti* 'kurį laiką dulkėti' Rdm (LKŽe); *purkšnóti* 'smulkiai lyti' Mrc, Rod (LKŽe), DrskŽ 288; *purkšténti* 'lynoti' Pls (LKŽe); *puřkšti* 'smulkiai lyti, dulkėti' Al, Dsm, Rod (LKŽe); *aprašinti* 'truputį aplyti' Mrk (LKŽe), *užrašinti* 'truputį užlyti' Mrk (LKŽe); *šlakšnóti* 'lynoti' Drsk (LKŽe), DrskŽ 379; *taškýtis* 'nesmarkiai lyti, lašnoti' Drsk, Vrn (LKŽe), DrskŽ 399; *taškúotis* 'lynoti, laščioti' Drsk (LKŽe), DrskŽ 399; *varvalióti* 'lynoti' DrskŽ 445; *purkšnà* 'menkas lietus' DrskŽ 288; *kap kúnigas krapylà* 'negausiai (lyti)' Žr (PPAŠŽ 1, 519); stiprus, gausus – *máudyti* 'labai smarkiai lyti' Pns (LLŠŽK); *pílti* 'smarkiai lyti' Al (LKŽe), 'smarkiai lyti; lyti su perkūnija ir vėju' Knv, Mrc, Rud (PPAŠŽ 2, 222); *pliaūpti* 'smarkiai lyti, pilti' Al (LKŽe), DrskŽ 272, Drž, Kb (PPAŠŽ 2, 239), *įpliaūpti* 'labai prilyti' Lp (LKŽe), *išpliaūpti* 'kurį laiką smarkiai lyti' Rdm (LKŽe), *pripliaūpti* 'labai prilyti' Dsm, Rdm (LKŽe), *supliaūpti* 'labai sulyti' Lp, Švn (LKŽe); *šlėti* 'smarkiai, lyti, pilti, žliaugti' Lp (LKŽe), Vs (TAF); *žliaūgti* 'smarkiai lyti, pliaupti' Lš (LKŽe); *kap iš viédro*¹⁹ 'smarkiai (lyti)' Kb (PPAŠŽ 2, 752) ir kt. Leksikos gausa rodo, kad šis gamtos reiškinys yra labai svarbus žemdirbiui, jo laukiamas, todėl ir gerai pažįstamas.

Pasak pietų aukštaičių, lietu kviečia arba pranašauja *meletà* (DrskŽ 205; PPAŠŽ 1, 586), *pūtpelė* (PPAŠŽ 2, 310), *medšasárkė* ‘medšarkė’ (DrskŽ 204), *krėgž-dė* Sn (LLŠŽK) ir kiti paukščiai, mitologijos požiūriu laikomi tarpininkais tarp žemės ir dangaus. Jei ilgai nebūna lietaus, jį kviesti gali ir žmogus. Iš Mardasāvo (Varėnės r.) užrašytame pasakojime paaiškinama, kaip atliekamas magiškas ritualas: kalbant maldą, reikia paeiliui apeiti aplink devynis²⁰ šulinius ir į kiekvieną įmesti po vieną debesylo lapą; augalo jokia būdu negalima išsemti, nes tuomet nelis. Lietų galima prisišaukti ir bažnyčioje giedant krikščionišką giesmę (žr. MŠT 350–351). Tai vienas iš pavyzdžių, parodančių, kaip pietų Lietuvos žmogaus gyvenime beveik nepasitebimai susipynė senasis lietuvių tikėjimas ir krikščionybė.

Nuo senų laikų pietų aukštaičio susidomėjimą ir nuostabą taip pat kėlė po lietaus atsirandantis meteorologinis reiškinys vaivorykštė. Jos reikšmę liudija pavadinimų ir jų variantų gausa tiriamajame areale: *vaivorykštė* || *vaivorykštė*, *orarykštė*, *rýkštė*, *laūmės júosta*, *láimės júosta*, *str(i)aublýs* || *straublė* || *sraublė*, *sruoblė*, *smākas*, *teñcius* ir kt. (LKA 3, 181–182, žml. Nr. 105; DrskŽ 353; LKŽe; PPAŠŽ 2, 446, 708; ŠAT 53). Lietuvių kultūroje vaivorykštės vaizdinys – daugiasluoksnis, atspindintis tiek mitinę, tiek ir vėlyvesnę pasaulėžiūrą. Vaivorykštė laikoma tarpininke tarp gamtos objektų, dangaus ir žemės vandenų (Laurinkienė 2004, 184–200).

Pasak mitologų, pietų Lietuva priklauso rytų baltų arealui, kuriame „didesnę reikšmę nei kituose arealuose turėjo su dangumi, šviesa susiję vaizdiniai“ (Beresnevičius 1990, 56). Dangaus kūnų (saulės, mėnulio ir kt.) kulto reikšmę žmogaus, ypač žemdirbio, gyvenimui patvirtina ir etnologų tyrimai (Dundulienė 1991, 220–223; Vaiškūnas 2009; Klimka 2009). Šios minties pagrįstumą liudija tiek minėti perkūno pavyzdžiai, tiek ir kita tarminė medžiaga. Pietų aukštaitis atidžiai stebi dangaus kūnus, astronominius ir kitus gamtos reiškinius, nes nuo jų priklauso žemės ūkio darbų eiga, derliaus gausa, sveikata, taigi kasdienė gerovė. Jo, kaip ir kitų kultūrų ar kitų Lietuvos regionų žmonių, gyvenimui didelę įtaką daro mėnulis. Šis dangaus kūnas čia dar vadinamas *dangaus karalaičiu*, *dievaičiu*²¹, *dievaituliu*²², *dievaičiuiliu*²³. Lietuvių mitologijoje mėnulis laikomas augalijos globėju, todėl pagal jį (ar jo fazę) spėjami būsimi orai, labai svarbūs žemdirbystės darbų ciklui: *Mainai, jau jei mėnulis keičiasi, tai jau ir oras keičias. Jau visas laikas tēp sakýdavo. Jau jei užáina palíete*²⁴ *kokià, tai, sàko, jau dař lís, kòlig mėnulis keĩsis* ‘Mainai, jau jei mėnulis keičiasi, tai jau ir oras keičiasi. Jau visą laiką taip sakýdavo. Jau jei užeina

20 Devynetas laikomas Mėnulio skaičiumi ir reiškia ribą (Klimka 2009, 35).

21 Plg. iš Baltarusijos lietuvių šnektų užrašytus pavyzdžius: *Nūnai šviečia dievaitis* Arm (LKŽe); *Dievaitis žibina, važiuosim in medžiq* Rod (LKŽe); *Pjauna rugius po dievaičiu Pls* (LKŽe); *Tu primanytai, tai pas dievaitį nueitai* Nė (LKŽe). Dar žr. LKTChr 97.

22 Plg. *Dievaitulis žibina* Rod (LKŽe).

23 Plg. *Dievaičiuilis pilnaty* Pls (LKŽe).

24 *Lietingi orai*.

palietė kokia, tai, sako, jau dabar lis, kol mėnulis keisis' Lzd (TAF); *Drɔɪgnis̃ tolĩ, darganà arcɔĩ. Tai apė mėnùlį kap būna tokiàs rātas, tai skaĩtos drɔɪgnis̃, o darganà – taĩ jau kap jau lýja, sniēgcɔĩ. Taĩ jau, tai drɔɪgnis̃ tolĩ, tai kap tolĩ, o tolĩ tokiàs rātas, taĩ jau an žāmės jau snigs graicaũ, o kap arcɔĩ – tai nesniēgi* 'Drignis toli, dargana arti. Tai apie mėnulį kai būna toks ratas, tai vadinasi drignis, o dargana – tai jau kai lyja, sninga. Tai jau, tai drignis toli, tai kai toli, o toli toks ratas, tai jau ant žemės jau snigs greičiau, o kai arti – tai nesninga' Vs (TAF)²⁵.

Lietuvių etnokultūroje gausu tikėjimų ir papročių, praktinių žemdirbystės taisyklių, siejamų su mėnuliu (Klimka 2009, 15–22). Pietų aukštaičių pasakojimuose iki šiol kalbama apie būtinybę atsižvelgti į periodinę mėnulio fazių kaitą atliekant įvairius žemdirbystės darbus, gydantis, aiškinant sapnus ir pan. Štai per delčią²⁶ turi būti raugiami kopūstai, o susapnuoti sapnai išsipildo. Skirtingos mėnulio fazės skirtingai veikia ir žmogaus sveikatą. Pavyzdžiui, nuo pilnatis šviesos buvo stengiamasi apsaugoti vaikus, ypač mažus, kad šie nesusirgtų: *Sáugojom vis mažų vaikų no mėnùlio. Jei pílnas mėnùlis, tai kad mėnùlis neapšviēst lovytėj vaiko, ba paskiaũ labai vidurúoja vaikas. <...> Tiesà. Jau mėnùlis pílnas jėi labai griēbia, tai ir negēras, nù, jám pilvukų skaũda, tai paskiaũ rēkia ir rēkia, tai tàs išmatukės labai negēros, žālios būna* 'Saugojome vis mažą vaiką nuo mėnulio. Jei pilnas mėnulis, tai kad mėnulis neapšviestų lovytėje vaiko, nes paskui labai viduriuoja vaikas. <...> Tiesa. Jau mėnulis pilnas jei labai griebia, tai ir negeras, na jam pilvuką skauda, tai paskui rėkia ir rėkia, tai tos išmatukės labai negeros, žalios būna' Lzd (TAF)²⁷. Tačiau galima ir kreiptis į šį dangaus šviesulį, prašant padėti išgydyti sergantį vaiką. Tokiu atveju reikia sukalbėti tam tikrą maldą: *Mėnùlio paprašiaũ: mėnùli, mėnùli, dangaũs karalāici, apšvietei daņgų ir žėmį, apšviēsk tũ jos kũnų* 'Mėnulio paprašiau: mėnuli, mėnuli, dangaus karalaiti, apšvietei dangų ir žemę, apšviesk tu jos kūną' Kš (MŠT 277–280; PPAŠŽ 1, 639; žr. Ragaišienė 2021, 207).

Tikima, kad Mėnulis gali pagelbėti išsivaduoti nuo karpų, apgamų, bėrimų, dantų skausmo bei kitų negalavimų. Pavyzdžiui, jei skauda dantis, per jaunatį sakoma: *Tũ mėnùlis jáunas, táu jaunám karūnà, o mán gyvėnimas ir sveikatà* Sn (LLŠŽK). Karpas galima duoti nukąsti žiogui, tačiau tai būtina daroma per delčią: *Kárpų kap turėjau aš dar ganydama, vaikėli, an vienōs kójos tai izvoien, tai, būdo, tais ožūkais, kur šokinėja, tai jėj ĩma kánda. <...> Tai tàs, kap pagáuni, ir inkánda, tai užlāidzia tokio skyscimo, nù. Ir sāko, kap mėnùlis và dar jau dýla, tai tadũ raĩkia, tai tadũ išnỹksta jōs* 'Karpų kai turėjau aš dar ganydama, vaikeli, ant vienos kojos tai išvien, tai, būdavo, tais žiogais, kur šokinėja, tai jie kanda. <...> Tai tas, kai pa-

25 Drigne vadinamas šviesus ratas aplink mėnulį buvo laikomas kilpa, kuria jį sugaudavusios tamsos dvasios ir bandydavusios uždaryti dėžėje, bokšte ar kitur.

26 Kiti pietų aukštaičių vartojami delčios pavadinimai – *delčė* Kš (PPAŠŽ 1, 189), *senagalys* Vrn, Vlk, Rdš (LKŽe), Kš (PPAŠŽ 2, 378).

27 Mėnulio šviesa gali pakenkti ir bulvėms – jam *apžibėjus* gumbai pažaluoja Kb (PPAŠŽ 1, 48).

gauni, ir įkanda, tai užleidžia tokio skystimo, nu. Ir sako, kad mėnulis va dar jau dyla, tai tada išnyksta jos' Rdm (TAF). Vis dėlto šiuolaikinis žmogus tokiu mėnulio poveikiu jau abejoja arba jį neigia.

Senovėje lietuviai, žvelgdami į mėnulio diską, matydavo įvairių vaizdų ir ženklų (besiraitančios gyvatės, slibinai, už vandens vogimą nubaustos mitologinės būtybės, vandenį su naščiais nešanti mergina, jojantis šventas Jurgis ir kt.), kurie mitologijos ir tautosakos požiūriu interpretuojami įvairiai (Vaiškūnas 2009, 17). Vėliau, įsitvirtinus krikščionybei, atsirado pasakojimų apie mėnulyje matomus brolius Kainą ir Abelį. Pietų aukštaičių šnektų tekstuose taip pat kalbama apie šiuos biblinius asmenis, bet šiuolaikinis žmogus, remdamasis kosmoso tyrimais, jų egzistavimą mėnulyje tuojau pat paneigia: *Tai anksčiau, būdavo, sakydavo: mėnūlin brólis brólį an šąkių nuvérė, tai anà jau an mėnūlio žanklaĩ. O dařtės jau, žūrėk, tan mėnūlin nuskrėdo ir nerādo nei to brólío, nei tų šąkių* 'Tai anksčiau, būdavo, sakydavo: mėnulyje brolis brolių šakėmis nuvérė, tai ana jau mėnulyje ženklai. O dabar jau, žiūrėk, į tą mėnulį nuskrido ir nerado nei to brolio, nei tų šakių' Vs (TAF).

Pietų Lietuvos žmogus gyvena ir dirba atsižvelgdamas į gamtos ciklą. Net ir savo mirtį jis gretina su medžio žūtimi: *Mėdzai tokì dzidelì, grùs, grùs, ir àš nugrúsiu* 'Medžiai tokie dideli, grius, grius, ir aš nugriūsiu' Kč (TAF). Daug žinių apie gamtą pietų aukštaitis perėmė iš savo tėvų, senelių, giminaičių ar kaimynų. Pavyzdžiui, jis pažįsta grybus, gydomuosius bei kitus augalus, gali juos apibūdinti ir žino, kur jų geriausia ieškoti ir kada rinkti. Kai kurie valgomieji grybai, ypač dažnai renkami, turi ne vieną, o po kelis ar net keliolika vardų, kurie gali būti tiek lokaliniai, tiek ir plačiau vartojami dialektizmai ar slaviški skoliniai. Štai raukšlėtasis gudukas (*Rozites capereta*) – tai *gudùkas* DrskŽ 116, *vokietùkas* Drsk, Krsn, Kpč, Mrc, Pns, Rtn, Vlk, Vrn, Žln (LKŽe), DrskŽ 467, Kb (PPAŠŽ 2, 786), *voketùkas* Kpč (TAF), Grb, Mrc (PPAŠŽ 2, 786), *vokètùkas* Mst (PPAŠŽ 2, 786), *vištėlė* Pls (LKŽe), *vištýtė* Lp, Vrn (LKŽe), *vištùkė* Kpč (TAF), *vištáitė* Kb (LKŽK), *vištùlka* Vs (TAF), *tuřkas* Kpč (LKŽe), *lietsargùtis* Vs (TAF), *baltùkas* Rud (LKŽK) ir kt.; lepšė (*Leccinum scabrum*) – *lepšùkas* Kpn (PPAŠŽ 1, 576), *kíškio grýbas* DrskŽ 154, *pabéržis* Lp, Rdm (LKŽe), Srj, Kpč (LKŽK), Kč, Srj, Šlvn (TAF), Kb (PPAŠŽ 2, 78), Drsk (Lubienė 2015, 108), *paberžinis* Mrs (LKŽe), *beržinis grýbas* Kb, Mrc (LKŽe), *béržagrybis* Vlk, Rtn (LKŽe), Mrc (LKŽK), *miškìnis* Btr, Dbč, Vrn (LKŽe), *varnėkas* Kb, Mrc (LKŽe)²⁸ ir kt. Pavadinimų nominacijos ir semantinės motyvacijos įvairovė rodo pietų aukštaitį esant ir pastabų, ir lakios vaizduotės, kūrybingą.

Žvėris ir paukščius gamtoje gyvenantis žmogus atpažįsta ne tik iš išvaizdos, pėdsakų, bet ir iš balsų. Jis gali gyvūnus pamėgdžioti, kai kuriuos ir prisišaukti, todėl savo kalboje vartoja daug ištiktukų: *Ā, paskuĩ pėmpiu, pėmpiu kėkė, tai knyvi knyvi pėmpės*

28 Lietuvių kalboje kai kurie grybų vardai gali būti daugiareikšmiai, nes žymi ne vieną, o kelias skirtingas grybų rūšis (Lubienė 2015, 109). Tai būdinga ir pietų aukštaičiams. Pavyzdžiui, varnėku dar vadinamas raudonviršis (*Leccinum aurantacum*) Mrc (LKŽe), DrskŽ 444, MŠT 367, Dbn, Drž, Mrc (PPAŠŽ 2, 726).

Lzd (TAF); *Ožys*²⁹ *lója, báu báu* Mst (PPAŠŽ 1, 108); *Melata, nù. [j]ý kap nóry, kàd jai lýt, [j]ý rėkia lýk lýk* 'Meleta, na. Ji kai nori, kad jai lytų, ji rėkia lyk lyk' Mst (PPAŠŽ 1, 586); *Gegutė kukúoja kùkù, o kukutys*³⁰ *ku ku kù, ku ku kù* Mrc (PPAŠŽ 1, 275); *Rėkia vis kėkštas kėk kėk kėk* 'Rėkia vis kėkštas kėk kėk kėk' Kč (TAF).

Pietų aukštaitis mato ir neigiamą gamtos kaitą, kurią skatina tiek natūrali evoliucija, tiek ir žmogaus veikla. Tačiau tikrąsias tos kaitos priežastis jis suvokia ir gali paaiškinti ne visada: *Apė mūs tai apsnigo. Žiemà pasidārė. Užėjo kokis kvarabà. Ten gamtōj, matýt, kas dārosi, o kàs tį gālì žinót* 'Apie mus tai apsnigo. Žiema pasidarė. Užėjo koks galas. Ten gamtoje, matyt, kas darosi, o kas ten gali žinoti' (SŠT 151); *Tai kmynų và jau pundùs prisirenkam, kmynų. O dař išnyko ir kmynai, nėra niėkur. Čià va būdavo mūs pievose tai baisiáusia. Ramunėlių būdavo, o dař jau nėra niėko* 'Tai kmynų va jau ryšulius prisirenkame, kmynų. O dabar išnyko ir kmynai, nėra niekur. Čia va būdavo mūsų pievose tai daugybė. Ramunėlių būdavo, o dabar jau nėra nieko' Švn (TAF). Kai kurios gamtos pasaulio permainos (sausra, vandens trūkumas, derliaus prastėjimas) siejamos su senų žmonių pranašauta pasaulio pabaiga: *Tėp sàno laiko pāsakoj sanì žmónės, kad prieš pābeigų sviėto tai pritrùks vandinių. Išdžius, ráiškia, iř, ir žāmė būs nedirbamà, ba pritrùks drėgmės, niėkas neaugs, derliaūs nebūs. Jau dař parāj. Teipōs jau mūs žāmėn neáuga, anà búl-bos neáuga. Jaū, jau šańdien buvo ne rugiai, cik rugúciai* 'Taip seno laiko pasakojosi seni žmonės, kad prieš pabaigą pasaulio pritrūks vandens. Išdžius, vadinasi, ir, ir žemė bus nedirbama, nes pritrūks drėgmės, niekas neaugs, derliaus nebus. Jau dabar atėjo. Taip jau mūsų žemėje neauga, ana bulvės neauga. Jau, jau šiandien buvo ne rugiai, tik rugučiai' Kpč (TAF).

Iš įvairių gamtos ženklų bandoma nuspėti ir ateitį. Apie artėjančią nelaimę arba netektį įspėja neįprasti astronominiai reiškiniai, pasikeitęs gyvūnų elgesys. Pavyzdžiui, saulei leidžiantis danguje pasirodantys raudoni stulpai pranašauja karą: *Ir, žinot, kokiūs stulpūs mātė an dangaus. <...> koki raudóni, nù, tai ar koki, atsimušimas saulės ar kàs, kokių spindulių <...>. Toki lýg spalvų, spalvúocsi <...>. Tai sàko, kad jau tę ant kàro, ráiškiasi, kàras būs* 'Ir, žinote, kokius stulpus matė danguje. <...> kokie raudoni, nu, tai ar kokie, atsimušimas saulės ar kas, kokių spindulių. <...> Tokie lyg spalvų, spalvoti <...>. Tai sako, kad jau ten karas, vadinasi, karas bus' (LLŠT 150). Kitas dažnai minimas reiškinys – saulės užtemimas, siejamas su pasaulio pabaiga: *Pietùjom, jau saulė témsta, témsta, kiba būs jau pabaigà pasáulio* 'Pietavome, jau saulė temsta, temsta, gal bus jau pabaiga pasaulio' Mst (PPAŠŽ 2, 153). Apie artimojo mirtį praneša varna, gegutė arba kitas paukštis – tarpininkas tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulio: *Jėi gegutė kukúoja mėdin ar nėt paskvatódama arcì namų, <...> tai jau láuk neláimės. <...> Tai vienà moterìs tadù atėjo, àš parduotùvėj*

29 Stirninas.

30 Kukutis.

dirbau, sako: ainù kàrvės mèlšč’, ir keliñtas kàrtas gegutė prieš manì skreñda ir, sako, ciesióg prieš pācių manì, ir paskvatódama kad užkukuōs, kad užkukuōs. Ir, įsivaizduojat, jōs gál’ už kelių mėnesių sūnūs užsimušė jáunas ‘Jei gegutė kukuoja medyje ar net pasikvatodama arti namų, <...> tai jau lauk nelaimės. <...> Tai viena moteris tada atėjo, aš parduotuvėje dirbau, sako, einu karvės melžti, ir kelintą kartą gegutė prieš mane skrenda ir, sako, tiesiog prieš mane pačią, ir pasikvatodama kad užkukuos, kad užkukuos. Ir, įsivaizduokite, jos gal už kelių mėnesių sūnus užsimušė jaunas’ Vs (TAF) (plg. Ragaišienė 2021a, 110–111)³¹.

Gamtos vaizdiniai (*miškas, paukštis, augalas...*) pasirodo ir sapnuose, perspėdami apie laukiančias palankias arba nemaloniais permainas, praradimus, žmogaus ar jo artimųjų mirtį: *Gėlàs kap sapnúoji, tai gerai* ‘Gėles kai sapnuoji, tai gerai’ Knv (PPAŠŽ 2, 367); *Åš prieš sūnaūs mirtį sapnavaũ, kad išróviau bėžų vīsų krúmų* ‘Åš prieš sūnaus mirtį sapnavau, kad išroviau alyvų visą krūmą’ Knv (PPAŠŽ 2, 367); *Jėi veši iš gĩros kokį rāstų ar kokių málkų stórų, tai jau žinók, kàd tavo namúosa ar giminėj jau vis cíek skĩrsies su sàvo mylimiáusiu dáiktu* ‘Jei veši iš girios kokį rąstą ar kokių malkų storų, tai jau žinok, kad tavo namuose ar giminėje jau vis tiek skirsiesi su savo mylimiausiu daiktu’ (SŠT 194–195) (plačiau žr. Ragaišienė 2021a, 110–112).

MORALINIS IR ŽMOGAUS RAIDOS ASPEKTAI. Šis aspektas taip pat svarbus, nes žmogaus ir gamtos gyvenime gausu paralelių.

Iš tarminių tekstų matyti, kad pietų aukštaitis gerbia ir myli gamtą, pripažįsta jos pranašumą, stebisi jos neįprastomis galiomis. Kalbėdamas apie dangaus kūnus, gyvūnus (dažniausiai silpnesnius, mažesnius, nekeliančius baimės), augalus, upes ir kitus reiškinius jis dažnai vartoja deminutyvus: *Pirmà pulkai kurapkùtių, šita zuikùčių pilna. O jau dař kurapkùtių nēr, kur jōs išnỹko, zuikùcai taip pat. Antùkių, laukinių antùkių bìuvo pulkai. Dar avà vīsos, pas mùs melerācijos nebùvį, tai vīsos tos pievùkės, kiek jų yrà, tai vīsos užpelkėjį, krúmais užáugi* ‘Pirma pulkai kurapkučių, šita zuikučių pilna. O jau dabar kurapkučių nėra, kur jos išnyko, zuikučiai taip pat. Antukių, laukinių antukių buvo pulkai. Dabar štai visos, pas mus melioracijos nebuve, tai visos tos pievukės, kiek jų yra, tai visos užpelkėjusios, krūmais užaugusios’ Lzd (TAF); *Padāro markàs ažarbi, ir naršėjo plygùtės*³², *mekšrùkai, aukšlùkės, dār kokì* ‘Padaro markas ežere, ir neršėjo kuojos, aukšlukės, dar kokios [žuvys]’ Lzd (TAF).

Būdamas jautrus, geraširdis ir gailestingas, pietų aukštaitis nevengia gelbėti sužeistų gyvūnų, jų gydyti ir jais rūpintis. Didele vertybe laikoma net vabalo gyvybė: *Åš jei apžiūrėsiu, kad vėžėn grambuolāicis, tai aš sustóju ir ainù, ir išmetu tį už griōvio* ‘Åš jei apžiūrėsiu, kad vėžėje grambuolaitis, tai aš sustoju ir einu, ir

31 Lietuvių sakmėse mirusieji ar jų gailintys žmonės ribinėse situacijose persikūnija į toteminius paukščius, ypač gegutę. Pastaroji tradiciškai siejama su likimu ir mirtimi (Beresnevičius 1990, 56–59; Zabulytė 2006, 26, 31; Vaitkevičienė 2013, 95).

32 *Nedidelė plati žuvis* Kė, Sn, Rod (LKŽe).

išmetu tą už griovio' Zrv (PPAŠ 1, 305). Vis dėlto, nors tarp žmogaus ir globojamo gyvūno gali užsimegztį draugystė, pastarasis dažniausiai sugrižta ten, iš kur atėjo, – į gamtos pasaulį: *Oi, vienà moteriškė buvo užsiauginus. Ji rgi rado sūžaistų ožūku³³. Tai parsinešė namō, išgūdė jį ir užaugino. Ale kuř, o nupenėj, jau sėnis buvo, gal' dzviėj mėtų ar ljjis kiek tį buvo. Tai paskuī rudenį (ir laukì ljjis buvo), rudenį ateidavo vožai tį netoli jū. Sųkį nuvėj, sākė, in tų kumpānijų³⁴ ožū, pabūvo iki vākari ir parėj nakiñ in zōnų³⁵ tį. Kitų nākčj nuvėj, parėj dār, o paskuī išėj su tais ožais, sākė, ir išėj. Prie anų prīprāto. Ale tókias káilis gražūs, tēp nupenėj. Būdo, žūro per lāngų āba gūli, televīzoraus žūro, tai ateina ir ljjis atsīgula palei televīzorų stubōj, sāko, ir žūro abūdu 'Oi, viena moteriškė buvo užsiauginusi. Irgi rado sužeistą ožiuką. Tai parsinešė namo, išgūdė jį ir užaugino. Bet kur, o nupenėjo, jau senis buvo, gal dvejų metų ar jis kiek ten buvo. Tai paskui rudenį (ir lauke jis buvo), rudenį ateidavo ožiai ten netoli jų. Sykį nuėjo, sakė, į tą kompaniją ožių, pabuvo iki vakaro ir parėjo nakčiai į zoną ten. Kitą naktį nuėjo, parėjo dar, o paskui išėjo su tais ožiais, sakė, ir išėjo. Prie anų priprato. Bet kailis gražus, taip nupenėjo. Būdavo, [moteriškė] žiūri pro langą arba guli, televizorių žiūri, tai ateina ir jis atsigula palei televizorių troboje, sako, ir abudu žiūri' Vng (TAF).*

Gyvūnų, kuriuos ištiko nelaimė, istorijos dažnai pasakojamos išsamiai, emocingai, su didele atjauta ir supratimu. Štai vienoje iš jų kalbama apie sunkų gandro gyvenimą: *Kap an klúono garnys tupėjo, tai kàp klúonų nūvežė, tai ljjis, nabāgas, pasistātė tañ beržan gūžtų an šakōs, <...> tokià didziulė buvo. Tai ljjis <...> susidėj kiaušiniūs ir vaikus augino. Ir, vaikeli, kap ciej vaikai būvo, toj šakà nedrūtā ir nulūžo, vaike, ir, ir su tais paukštūkais, su garniūkais jau. Tai, vaikeli, kap puolė, tai vienu užmušė šakà, o kicì dū liko. Tai paskuī, tai paskuī gal' dar tadū gal' Juōzas, gal' mažuñ Vidas, jaū nei neatsimenu, taī indėjo an to kélmo, kur būvo nulūžis, raīškia, tai indėjo tų lizdų ir indėjo tuos garniukūs. Tai ciej garniaī užlipa viršūnēn jir atsineša lāsyti. O jis bijosi an jō atsitūpc. Tai tū žinaī, lāsina, barsto iš koserēs an tų garniukų, Dzievūliau. <...> Tai paskuī, žinaī, tep mētė mētė ir paskuī priprāto, o kuř dėsīs. Tai paskuī jau užlipo tį an šakų ir júos lāsino, ir užaugino 'Kai ant kluono gandra tupėjo, tai kai tą kluoną nuvežė, tai jis, vargšas, susisuko tame berže gūžtą ant šakos, <...> tokia didžiulė buvo. Tai jis <...> susidėjo kiaušinius ir vaikus augino. Ir, vaikeli, kai tie vaikai buvo, toji šaka nedrūta ir nulūžo, vaike, ir, ir su tais paukštūkais, su garniūkais jau. Tai, vaikeli, kai puolė, tai vieną užmušė šaka, o kiti du liko. Tai paskui, tai paskui gal dar tada gal Juozas, gal Vidas, jau nei neatsimenu, tai padėjo ant to kelmo, kur buvo nulūžęs, vadinasi, tai padėjo tą lizdą ir įdėjo tuos gandrūkus. Tai tie gandrai užlipa į viršūnę ir atsineša lesinti. O jis bijo ant jo atsitūpti. Tai tu žinai, lesina, barsto iš koserės tiems gandrūkams, Dievuli. <...>*

33 Stirniuką.

34 Būrį.

35 Žemės ruožą tarp dviejų valstybių sienų.

Tai paskui, žinai, taip mėtė, mėtė ir paskui priprato, o kur dėsis. Tai paskui jau užlipo ten ant šakų ir juos lesino, ir užaugino' Lzd (TAF). Gailestis gandrims išreiškiamas žodžiais *nabāgas* ir *Dzievūliau*, o neišvengiamas prisitaikymas prie nepalankios situacijos – *paskuī priprāto, o kuř dėsis*. Šiame pasakojime galima įžvelgti ir paslėptą sugretinimą su žmogaus gyvenimu.

Tačiau pietų aukštaitis mano, kad per didelis žmogaus smalsumas gamtai gali būti pražūtingas, ir moko savo vaikus būti atidžius, netrikdyti jos gyvenimo ritmo be būtino reikalo: *Jeī rāsđavom ten lizdėlį kokį ar kų, taigi akvatā³⁶ pažiūrėc. Tai māma: vaikai, neikit, kap saulė nuslaidza, neikit žiūrėt tų paukštukų, nės, sāko, suės, skruzdėlės suės. Žinokit, ko gėro, iš tikrųjų taip, nū, tēp būna* 'Jeī rasdavome ten lizdėlį kokį ar ką, taigi akvata pažiūrėti. Tai mama: vaikai, neikit, kai saulė nusileidžia, neikit žiūrėti tų paukštukų, nes, sako, suės, skruzdėlės suės. Žinokit, ko gero, iš tikrųjų taip, na, būna' Mrk (TAF).

Santykis su gamta priklauso nuo žmogaus moralinių savybių, elgesio. Pavyzdžiui, teigiama, kad gandrai neapsigyvena prie tų namų, kuriuose gyvena nesąžiningi žmonės arba mirė savizudis: *Kur žmonės sąžiningi, tai tį busilai veisias* 'Kur žmonės sąžiningi, tai ten gandrai veisiasi' Knv (PPAŠŽ 1, 146); *Jėi tik būna tam namī, pāvōzdžiui, pakaruoklis, viskas, gandrai daugiau negyvėna toj sodyboj* 'Jeī tik būna tame name, pavyzdžiui, pakaruoklis, viskas, gandrai daugiau negyvena toje sodyboje' Vs (TAF). Pagal būdo (ir išvaizdos) savybes, elgesį žmogus gali būti vertinamas lyginant su gyvūnais, vėju bei kitais gamtos reiškiniiais: *Nėra tokių zmonių kap bitė* 'Nėra tokių žmonių kaip bitė' Kb (PPAŠŽ 1, 122); *Kytrā kap lāpė* 'Gudri kaip lapė' Kpn (PPAŠŽ 1, 499); *Arzaliūoja kai varlės* 'Erzeliuoja kaip varlės' Onš (TAF); *Labai mylėjau šokc' pòl' kų su ragučiais, oī, kap vėjas nešiojo* 'Labai mėgau šokti polką su ragučiais, oi, kaip vėjas nešiojo' Onš (TAF). Visa tai rodo, kad gamta – labai svarbus žmogaus vertybių matas.

Tarminiuose pasakojimuose taip pat pastebima, kad gamtos pokyčiai neišvengiamai skatina keistis ir patį žmogų: *Dař visái ir gamtā paskeītus, ir žmonės paskeītį, visái kitóki* 'Dabar visai ir gamta pasikeitusi, ir žmonės pasikeitę, visai kitokie' Žr (PPAŠŽ 1, 267); *Keičias gamtā, keičias žmonės, ir viskas kitāp* 'Keičiasi gamta, keičiasi žmonės, ir viskas kitaip' Pvč (PPAŠŽ 1, 267); *Va dař kad priskeltų tėj, kur adgál' penkiasdėšim mėtų numirį, tai aš nežnaū, kų jie, kų jie pasakytų. Sakytų, gál' kitas pasáulis cā* 'Va dabar kad prisikeltų tie, kurie prieš penkiasdešimt metų numirę, tai aš nežinau, ką jie, ką jie pasakytų. Sakytų, gal kitas pasaulis čia' Lzd (TAF). Taigi gamtos ir žmogaus ryšys yra ilgaamžis, tvirtas ir nenutrūkstamas.

ESTETINIS ASPEKTAS. Pietų aukštaičiui yra reikšmingas ir estetinis aspektas. Gamta jam padeda pajusti harmoniją, teikia džiaugsmą ir estetinį pasitenkimą, kelia pasigėrėjimą: *Tai kàp nu nùgeni po miškų kur, tai geltonúojas, geltonúojas kai*

36 Noras.

pieva vis. Arba miškañ tep gražù, kap pažúrai, miškas áuga dzidziulis, švõkšcia, o tos gëlãlãs žbídzi, o kvëpia, o kãrvës tẽp ãda ‘Tai kai nugenį po miškã kur, tai geltonuoja, geltonuoja kai pieva vis. Arba miške taip gražu, kai pažiuri, miškas auga didžiulis, švokšcia, o tos gëlelës žydi, o kvepia, o karvës taip ãda’ Rud (TAF).

Per gamtos kûrinius atsiskleidžia ir Dievo galybë, didybë: *Kaip atsivera, vaikai, tai Dyiëvo tokiã grožybë sutvërta danguj, mãtot, kap žibtera, kóks gražumas* ‘Kai atsiveria, vaikai, tai Dievo tokia grožybë sutverta danguje, kai žybtelėja [žaiabas], koks gražumas’ Sn (LLŠŽK).

LIAUDIES MEDICINOS ASPEKTAS. Gamta stipriai traukia žmogų ir tada, kai ateina senatvë, ima trûkti dvasinių ir fizinių jëgų. Pasivaikščiojimas, buvimas miške, raiste ar kitoje natûralioje aplinkoje sustiprina, tarsi perkelia į jaunystę: *Ir jau paskiaũ, kap jau nebũvo sveikãtos aic, tai tẽp atródo, kad nór ne vuogãuc, ãle nór nuvëic tan miškañ, pastovéc tan raistan. Ka nór pažũréc to raisto. <...> Ale tẽp kap nuveini ir kãp pavãikšcioji po tã raistã, tai kãp paskuĩ kójos bũna sciprãsnës* ‘Ir jau paskui, kai jau nebuvo sveikatos eiti, tai taip atrodo, kad nors ne uogauti, bet nors nueiti į tã miškã, pastovëti tame raiste. Kad nors pažiurëti to raisto. <...> Bet taip kai nueini ir kai pavaiškšcioji po tã raistã, tai kaip paskui kojos bûna stipresnës’ Rud (TAF).

Tarminiuose tekstuose dažnai pažymima, kad kiekviena pievų, laukų ar miškų žolë – *vaistãžolë* (|| *žolë* || *žolýnas* || *gyduólë*) – ar kitoks augalas turi gydomųjų galių, taçiau kai kurie gali bûti ir nuodingi: *Ir dar kiekvienã žolë yrã vaistãžolë, cik kad jõs nežinaĩ užvadžinimo* ‘Ir dabar kiekviena žolë yra vaistažolë, tik kad jos nežinai pavadinimo’ Kb (PPAŠŽ II 825); *Kožnã žolë – vaistãžolë. <...> Aš jumi negaliũ tep išvařdyc, kiek aš jũ pažįstu. Nũ, paskuĩ liepũkai, nũ juozupũkai, šçëbrãliai, barškũciai, nũ. Daũg, nu visos žolëš bevëik. O katrý gražãusia žolë, tai nuodinga* ‘Kiekviena žolë – vaistažolë. <...> Aš jums negaliu taip išvardinti, kiek aš jũ pažįstu. Na, liepžiedžiai, juozažolës, çiobreliai, barškuçiai, na. Daug, na visos žolës beveik. O kuri gražiausia, tai nuodingã’ Srj (TAF).

Taçiau nuo ligų ir kitokių negalavimų, kaip kũno ir grožio priežiũros priemonës, pietų aukštaiçio nuomone, padeda ne tik augalai – gydyti, sustiprinti žmogų ir pagerinti jo išvaizdã taip pat gali gyvũnai ar gyvũninës kilmës priemonës (gyvatë, dëlë, šuo ir kt.), rasa ir kt.

PAŽINTINIS ASPEKTAS. Kai kuriuose pietų aukštaiçių tekstuose užsimenama ir apie gamtos žinių svarbã: *Toki mũs cíej rëceptai. Ne už litũs pirkcì, ne iš užsieniũ parveščì, o cik viskas pãimta iš gamtõs ir mũs senũ senũ senóvës žmoniũ* ‘Tokie tie mūsų receptai. Ne už litus pirkti, ne iš užsienio parvežti, o tik viskas paimta iš gamtos ir mūsų senų senų senovës žmonių’ (LAT 167). Jos perduodamos iš kartos į kartã ir padeda žmogui išlikti, pažinti pasaulį.

Išvados

Pietų aukštaičių tekstuose, kurių vienus galima laikyti kolektyvinės atminties, o kitus asmeninės patirties pasakojimais (angl. *personal experience stories*)³⁷, sąvoka *gamta* nėra eksplikuojama, o ir vartojamas šis žodis retai. Gyvasis ir negyvasis pasaulis čia konceptualizuojamas per konkrečių reiškinių sąvokas ir jų raišką.

Plačiai gamtos ir žmogaus ryšiai atsiskleidžia nagrinėjant tarminius tekstus mitiniu, pragmatiniu ir psichologiniu aspektais. Pietų aukštaitis pastebi, kad gamtoje viskas yra tarpusavyje susiję ir reikšminga, tačiau kai kurie vaizdiniai jo pasaulėvaizdyje įsitvirtino stipriau. Iš nagrinėtų pavyzdžių matyti, kad negyvoji gamta (mėnulis, perkūnas, lietus ir kt.) dažniau kelia baimę, pavojų, pagarbą, pasigėrėjimą, o susitikimai su gyvąja gamta (paukščiais, žvėrimis, vabalais ir kt.) padeda ugdytis atjautą, globėjiškumą, atsargumą bei kitas būdo savybes. Pietų aukštaitis gyvena ir dirba pagal gamtos ciklą, ja gėrėdamasis ir iš jos mokydamasis. O leksikoje ir kitose kalbinės raiškos priemonėse užkoduotos semantinės reikšmės vis dar sieja šiuolaikinį tiriamojo regiono žmogaus pasaulėvaizdį su mitiniu, archajiškuoju.

Tačiau, kaip rodo tiek šiame straipsnyje pateikti, tiek ir kiti tarminiuose tekstuose randami pavyzdžiai, socialiniai ir kultūriniai pokyčiai, mokslas ir technologijos laipsniškai keičia ne tik pietų aukštaičio gyvenimo būdą, tikėjimą, tradicijas ar papročius, bet ir apskritai pasaulėžiūrą, santykį su gamta, vertybes. Tarkime, anksčiau mistiniais, antgamtiniais laikytus reiškinius (raudoni stulpai danguje, ženklai mėnulyje ir pan.) bandoma paaiškinti racionaliai, moksliskai, mažiau tikima kai kurių liaudies medicinos priemonių poveikiu žmogui, gamtos kūnų poveikiu žemdirbystei, senieji tikėjimai ir papročiai atpasakojami fragmentiškai, ne visada tiksliai. Keičiasi ir pati kalba: į periferiją traukiasi ar išvis išnyksta dalis gamtinės tematikos leksikos (pavyzdžiui, seniau vartotus tarminius augalų pavadinimus keičia būdingi botaninei nomenklatūrai), trumpėja žodžių sinonimų eilės ir pan.

LITERATŪRA

- BERESNEVIČIUS GINTARAS, 1990, *Dausos*, Vilnius: Gimtinė, Taura.
- BŪGIENĖ LINA, 2008, Objekto problema šiandienos tautosakos moksle ir naratyvų analizės perspektyvos, *Tautosakos darbai* 35, 38–51.
- BŽE – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas: tęstinis elektroninis išteklius*, vyr. red. D. Liutkevičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. <https://ekalba.lki.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas>.

37 Dėl šios sąvokos žr. Būgienė 2008, 42–43.

- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas: 7-as patais. ir papild. leidimas*, vyr. red. S. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012, XXVI, 969 p.; atnaujinta elektroninė versija, 2017. <https://ekalba.lki.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas>.
- DP – [Mikalojus Daukša.] *Poſtilla CATHOLICKA. Tái eft: Ižguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir ſwetes per wiffiús metús. Per Kúniga MIKALOIV DAVKSZA Kanonîka Médniku / iž lékiſko pergûldita. Su walá ir dalâidimu wîreufiuiu. W Wilniui / Drukârnioi Akadêmios SOCIETATIS IESV, A. D. 1599, remtasi elektroninėmis DP žodžių formų konkordancijomis, par. V. Adamonytė, O. Aleknavičienė, M. Lučinskienė, J. Pajėdienė, M. Šinkūnas, E. Žilinskaitė, V. Zinkevičius, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002. <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=2/>.*
- DrskŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DUNDULIENĖ PRANĖ, 1991, *Lietuvių etnologija*, Vilnius: Mokslas.
- KKŠT – Leskauskaitė Asta, *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
- KLIMKA LIBERTAS, 2009, *Tradicinių kalendorinių švenčių semantika*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- LAT – *Leipalingio apylinkių tekstai*, sud. A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018.
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 1996, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 2004, Vaivorykštė lietuvių žodinėje kūryboje, *Tautosakos darbai* 27, 184–202.
- LKA 3 – *Lietuvių kalbos atlasas 3. Morfologija*, ats. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1991.
- LKEŽDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007–2012. <https://etimologija.baltnexus.lt/>.
- LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002*, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018). <https://ekalba.lki.lt/lietuviu-kalbos-zodynas>.
- LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų kartoteka*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. <https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka/>.
- LLŠŽK – *Lenkijos lietuvių šnektų žodyno kartoteka*, nepublikuota elektroninė versija.
- LLŠT – *Lenkijos lietuvių šnektų tekstai*, sud. A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021.
- LUBIENĖ JURATĖ, 2015, *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

- MICHAELS AXEL, 2003, Notions of Nature in Traditional Hinduism; E. Ehlers, C. F. Gethmann (eds.). *Environment across Cultures (Wissenschaftsethik und Technikfolgenbeurteilung 19)*, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 111–121. https://doi.org/10.1007/978-3-662-07058-1_8.
- MITTERSTRASS JÜRGEN, 1988, Nature and Science in the Renaissance, *Metaphysics and Philosophy of Science in the 17th and 18th Centuries: Essays in honour of Gerd Buchdahl (The Western Ontario Series in Philosophy of Science 43)*, ed. by R. S. Woolhouse, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 17–43.
- MITTERSTRASS JÜRGEN, 2003, The Concept of Nature. Historical and Epistemological Aspects; E. Ehlers, C. F. Gethmann (eds.). *Environment across Cultures (Wissenschaftsethik und Technikfolgenbeurteilung 19)*, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 29–35. https://doi.org/10.1007/978-3-662-07058-1_3.
- MITTERSTRASS JÜRGEN, 2015, The Concept of Nature – from Plato’s World to Einstein’s World, *Evolving Concepts of Nature. Proceedings of the Plenary Session. 24–28 October 2014. Acta 23*, Vatican City, 1–8. <https://www.pas.va/en/publications/acta/acta23pas/mittelstrass.html>.
- MŠT – *Marcinkonių šnektos tekstai*, sud. A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.
- PPAŠŽ 1 – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 1: A–M*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016.
- PPAŠŽ 2 – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 2: N–Ž*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2019.
- RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2021, Tarmės žodynas kaip etninės žinijos tekstų šaltinis, *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2*, Liublinas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2021a, Tikėjimai pietų aukštaičių šnektose, *Terra Jetwezenorum* 13(1), 103–120.
- RAZAUSKAS DAINIUS, 2018, Dvasinė Perkūno esmė, *Liaudies kultūra* 2(179), 18–36. http://tautosmenta.lt/wp-content/uploads/2013/12/Rzauskas_Dainius/Rzauskas_LK_2018_2.pdf.
- SIEFERLE ROLF PETER, 2003, The Ends of Nature; E. Ehlers, C. F. Gethmann (eds.). *Environment across Cultures (Wissenschaftsethik und Technikfolgenbeurteilung 19)*, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 13–32. https://doi.org/10.1007/978-3-662-07058-1_2.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- SŠT – *Seirijų šnektos tekstai*, sud. A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016.
- ŠAT – *Švendubrės apylinkių tekstai*, sud. A. Leskauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2020.
- TAF – *Lietuvių kalbos instituto Geolinguistikos centro Tarmių archyvo fonoteka*.
- TBe – *Lietuvos Respublikos terminų bankas*, 2005–2020. <http://terminai.vlkk.lt/>.

- VAIŠKUNAS JONAS, 2009, Žinios apie dangaus šviesulius Griškabūdžio apylinkėse, *Liaudies kultūra* 5(128), 13–29. http://tautosmenta.lt/wp-content/uploads/2013/12/Vaiskunas_Jonas/Vaiskunas_LK_2009_5.pdf.
- VAITKEVIČIENĖ DAIVA, 2013, Paukštė, kylanti iš pelenų: pomirtinis persikūnijimas pasakose, *Tautosakos darbai* 46, 71–106. [http://www.lti.lt/failai/08_Vaitkevicienes\(2\).pdf](http://www.lti.lt/failai/08_Vaitkevicienes(2).pdf).
- WILSON EDWARD O., 1984, *Biophilia*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- VŠŽ – Markevičius Aurimas, Markevičienė Žaneta, *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ZABULYTĖ JOLANTA, 2006, Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacijos (1 dalis), *Liaudies kultūra* 5(110), 22–37. http://tautosmenta.lt/wp-content/uploads/2013/12/Zabulyte_Jolanta/Zabulyte_LK_2006_5.pdf.

VIETOVARDŽIŲ SUTRUMPINIMAI

Al	– Alytūs	Mrk	– Merkinė, Varėnės r. sav.
Alv	– Ālovė, Alytaūs r. sav.	Mrs	– Miroslāvas, Alytaūs r. sav.
Arm	– Armōniškės, Baltarusija	Mst	– Musteikā, Varėnės r. sav.
Aš	– Ašāšninkai, Varėnės r. sav.	Nč	– Nočiā, Baltarusija
Auk	– Aukštādvaris, Trākų r. sav.	Onš	– Ōnuškis, Trākų r. sav.
Btr	– Butrimōnys, Šalčininkų r. sav.	Pls	– Pelesā, Baltarusija
Dbč	– Dubičiai, Varėnės r. sav.	Pns	– Pūniskas, Lėnkija
Dbn	– Dubiniņkas, Varėnės r. sav.	Pvč	– Puvōčiai, Varėnės r. sav.
Drsk	– Drūskininkai	Rdm	– Rudaminā, Lazdijų r. sav.
Dsm	– Dūsmenys, Trākų r. sav.	Rdš	– Rūdiškės, Trākų r. sav.
Drž	– Daržėliai, Varėnės r. sav.	Rod	– Rōdūnia, Baltarusija
Grb	– Grybauliā, Varėnės r. sav.	Rtn	– Rātnyčia, Drūskininkų r.
Jsk	– Jāsausakai, Varėnės r. sav.	Rud	– Rudniā, Varėnės r. sav.
Kb	– Kabėliai, Varėnės r. sav.	Sn	– Seinaĩ, Lėnkija
Kč	– Kučiūnai, Lazdijų r. sav.	Srj	– Seirijai, Lazdijų r. sav.
Knv	– Kaniavā, Varėnės r. sav.	Šlvn	– Šlavan̄tai, Lazdijų r. sav.
Kpč	– Kāpčiamiestis, Lazdijų r. sav.	Švn	– Šveitežeris, Lazdijų r. sav.
Kpn	– Kapiniškiai, Varėnės r. sav.	Švnd	– Švendūbrė, Drūskininkų r.
Krsn	– Krosnā, Lazdijų r. sav.	Vlk	– Valkiniņkai, Varėnės r. sav.
Kš	– Kašėtos, Varėnės r. sav.	Vng	– Vingrėnai, Lazdijų r. sav.
Lp	– Léipalingis, Drūskininkų sav.	Vrn	– Varėnā
Lš	– Liškiavā, Varėnės r. sav.	Vs	– Veisiejai, Lazdijų r. sav.
Lzd	– Lazdijai	Zrv	– Zervynos, Varėnės r. sav.
Mrc	– Marcinkōnys, Varėnės r. sav.	Žln	– Žilinaĩ, Varėnės r. sav.
Mrd	– Mardasāvas, Varėnės r. sav.	Žr	– Žiūrai, Varėnės r. sav.
Mrg	– Mārgionys, Varėnės r. sav.		

Man and Nature in the Worldview of the Southern Aukštaitians

Abstract

According to the German philosopher Jürgen Mittelstraß, the concept of nature is complex for at least three reasons: 1) nature is constantly evolving; 2) at least in terms of history, it had and still has different meanings in different cultures (and in different periods); 3) nowadays it has become part of the artificial world created by science and technology. The texts of the dialects of the Southern Aukštaitians, some of which can be considered stories of collective memory, while others are personal experience stories, reflect the most diverse aspects of the relationship and interaction between nature and man: mythical, pragmatic, psychological, aesthetic, value, moral, and others. However, the term *nature* is not explicated there, and the word is rarely used. The living and inanimate worlds are conceptualized through the concepts of specific phenomena and their expression. Although there is nothing insignificant in nature and everything is interconnected, however, some images (the moon, sun, thunder, rain, snake, grassland, etc.) are deeper entrenched in the worldview of the Southern Aukštaitians.

Nature evokes a variety of feelings for the Southern Aukštaitians: fear, respect, pity, concern, and so on. The semantic meanings encoded in names, comparisons, and other means of linguistic expression still associate the modern worldview with the mythical and archaic world. However, social and cultural changes, science and technology are gradually changing not only the way of life, faith, traditions or customs of the Southern Aukštaitians, but also the worldview in general, the relationship with nature and values. For instance, attempts are made to explain rationally phenomena that earlier were considered mystical and supernatural; the belief in the effects of folk remedies on humans and the effects of the natural bodies on agriculture is not so strong; old beliefs and customs are told in a fragmented, not always in an accurate way. Even language is changing: part of the lexicon on natural themes is retreating to the periphery or disappearing altogether, the rows of synonyms are becoming shorter, and so on.

KEYWORDS: *ethnolinguistics, nature, man, dialectal dictionary, dialectal text.*
